

<https://helda.helsinki.fi>

Skötsamhetsplikt eller rätt att dricka? : Debatten kring
motboken i Sverige och Finland under 1950-talet

Peltonen, Matti

2001

bö Nordisk alkohol- & narkotikatidskrift 18, 2001:4 5, 359-370.

<http://hdl.handle.net/10224/4102>

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

Skötsamhetsplikt eller rätt att dricka?

Debatten kring motboken i Sverige och Finland under 1950-talet

Att jämföra alkoholpolitiken i Finland och Sverige under 1950-talet

Det finns flera goda skäl att jämföra den svenska och finska alkoholpolitiken just under 1950-talet. Båda länderna har haft en lång gemensam alkoholhistoria och alkoholpolitiken var gemensam under flera hundra år före 1809. Sverige och Finland är också de enda länderna i världen som tillämpade det brattska systemet i alkoholpolitiken, men systemen var på ett intressant sätt olika i dessa två länder.

Under femtiotalet reformerade både Sverige och Finland sina motbokssystem, som det brattska ransoneringssystemet också kallades, men på olika sätt. Och även om motbokssystemen i båda fallen var tillämpningar av samma grundläggande ideologi, var de samtidigt så olika att man från svensk horisont kunde betrakta Finland och från finsk horisont Sverige och mena att det andra landets motbokssystem på något sätt var bättre. Särskilt i Sverige gjorde 1944 års nykterhetskommitté

många jämförelser med det finska motbokssystemet i sin kritik av de dåliga resultaten av det svenska systemet.

De efterkrigstida reformerna var också olika i de två länderna. I Sverige genomfördes en genomgripande lagreform som det tog 12 år att förverkliga (1943-1955). I Finland ändrades alkoholkontrollen på ett sätt, som alkoholbolagets kunder knappast ens noterade. Också följderna av reformerna var olika: i Sverige genomfördes "oktoberrevolutionen", i Finland sjönk alkoholkonsumtionen efter en reform som de facto var en liberalisering av alkoholpolitiken. I Finland avskaffades inte motboken — den var inte lika hatad som i Sverige — men dess betydelse minskade. Den finska motboken knöt i stället alkoholbolagets kunder till en viss butik och användes på detta sätt ända till 1971.

Mitt syfte är att förklara på vilket sätt och varför Finland och Sverige var så olika på 1950-talet, trots att de hade så många gemensamma drag i sin alkoholhistoria och sin alkoholpolitik. För att förklara detta är det nöd-

vändigt att studera de två ransonerings- eller motbokssystemens plats i ett större samhällsligt sammanhang.

Motbokssystemen i Sverige och Finland

Det svenska motbokssystemet växte fram under första världskriget. Det fick sitt namn efter Ivan Bratt, som före första världskriget först i teorin och sedan som Stockholm-systemets (ett privat alkoholbolag) direktör i praktiken utvecklade ett individualiserat ransoneringssystem för utminutering, och senare också för utskänkning, av alkohol. Brattsystemet kan ses som ett alternativ till förbudslagen, ett alternativ som man i Sverige måste ta mera på allvar efter storstrejken och det tillfälliga alkoholförbudet år 1909.

En dag för nära tjugo år sedan (erinrade sig Ivan Bratt senare - MP) vaknade Sverige en morgon och fann, att ingen sprit stod till att köpa, knapast vin eller öl. 'Storstrejken' hade börjat dagen förut (Bratt 1928, 139; se också Bratt 1911, 47).

Bratt ansåg att det inte var de strejkande arbetarna som borde leda alkoholpolitiken i Sverige. Arbetarrörelsen hade räknat fel om den trodde sig kunna avlägsna alkoholen från herrskapets bord. Motbokssystemet blev ett alternativ till totalförbudet.

Det första världskriget påverkade inställningen till alkoholrestriktioner i många länder. De svenska erfarenheterna av detta krig var, som vi vet, klart mindre dramatiska än de finska. Förbudslagen var populär också i Sverige, men man undvek den genom att folkomröstningen arrangerades först år 1922 — dvs. flera år efter kriget och dess speciella omständigheter. I omröstningen förlorade förbudslagens anhängare med en minimal marginal och motboken infördes (Johansson 1995).

Den svenska motbokens specialitet var den

strikta ransoneringen, från 1 till 12 liter brännvin per kvartal. Unga personer (under 25 år) och kvinnor stod helt utanför systemet (Bruun et al. 1985; Knoblock 1995). Ransoneringen utsträckte sig också till utskänkning av brännvin på restauranger (centiliterräkandet), där alkoholen portionerades enligt kön, klockslag och typ av restaurang och var bunden till matservering (lagad mat, inte smörgåsar). Grundidéen med ransoneringen var att ju äldre och bättre bemedlad man var desto mera brännvin fick man köpa. En riktig karl kunde få 12 liter per kvartal, med extra tillägg. Vid årsskiftet 1945/46 var det dock endast 13,5 % av de manliga motboksägarna som tillhörde den grupp som fick 3-4 liter brännvin per månad (Nelker 1952).

Den normala motbokskarriären såg enligt en sakkunnigs beskrivning ut så här:

Vid 25 års ålder får han motbok med 1 liter per månad, något år senare får han efter ansökan tilldelningen höjt till 2 liter per månad och efter ytterligare några år får han, om han är gift och motsvarar vissa krav med hänsyn till anställning, bostad, etc. högsta tilldelning, f.n. 3 liter per månad (ibid. 118).

Många personer i Sverige upplevde motbokssystemets inskränkande sidor. Giftna kvinnor kunde i princip inte få någon motbok. Av de ogiftna kvinnorna över 25 år hade i början av 1946 bara 21 % egen motbok, 77 % av dem hade aldrig ens försökt få en. Män och kvinnor under 25 år stod utanför systembolagens kundkrets, men kunde köpa alkohol om de hade råd att besöka en restaurang. Enligt undersökningar drack mer än hälften av männen redan vid 20 års ålder alkohol.

Enligt 1944 års nykterhetskommitté hade omkring 400 000 män på något vis drabbats av motbokssystemet. Antingen hade de förnekats motbok, fått motboken helt och hållet indragen, fått nedsatt tilldelning, fått avslag på ansökan om ökad tilldelning eller fått tillfälligt köpförbud. Alla dessa grupper var spe-

Tabell I. Faktauppgifter om Sverige och Finland på 1950-talet

	Sverige	Finland
BNP per capita 1950, 1000\$*	3.9	2.6
Landsbygdsbefolkningens andel, %	22	46
Antalet alkoholbutiker år 1955	249	96
Antalet motböcker 1954 i miljoner	2,0	0,7
Undre åldersgräns för motboks innehav	25	21
Gifta kvinnor som motboks innehavare	nej	Ja
Personliga ransoner	ja	nej
Ransoner på restauranger	ja	nej**

* Angus Maddison: The World Economy in the 20th Century 1989, 19

Bara övre gräns, 10 cl brännvin.

ciellt missnöjda med systemet, liksom alla de mindrebemedlade, som bara tilldelades små kvantiteter brännvin.

*

Det fanns också i Finland vid seklets början några tjänstemän — bland dem till exempel juristen J.K. Ståhlberg, sedermera republikens president — som motsatte sig alkoholförbudet. Men det enhälliga understödet för förbudslagen i riksdagen år 1907 - och ett nära nog enhälligt understöd i tre senare omröstningar - stängde vägen för en finsk Ivan Bratt.

De finska erfarenheterna under första världskriget var speciella. Man tvingades tillämpa en synnerligen sträng alkoholpolitisk linje, på grund av ryska alkoholbestämmelser under krigstiden. I ett land där förbudsrollen var populär, gjorde man detta utan större protester.

Strax efter kriget, år 1919, infördes förbudslagen. Brännvinet var i praktiken ganska fritt tillgängligt under förbudslagens tid (1919-1932) på grund av den livliga smuglingen och den låga laglydighetsnivån. Efter förbudslagen kunde Alkoholbolaget (Alko) inte tillämpa några särskilt stränga alkoholpolitiska åtgärder, på grund av den hårda konkurrensen med smuggelsprit. Men under andra

världskriget blev situationen annorlunda och i slutet av kriget började man även i Finland tillämpa ett motbokssystem, som var en förenklad version av det svenska systemet.

Ideologen bakom den här reformen var bankdirektören, medlemmen i Alkos styrelse 1932-1946 och sedermera Alkos vice verkställande direktör Arvo Linturi. Linturi intresserade sig för alkoholfrågan redan på 1910-talet och satt under 1930- och 1940-talen i flera alkoholpolitiska kommittéer. Han föreslog redan på 1930-talet att man också i Finland skulle genomföra ett likadant kontrollsystem som i Sverige. Det finska systemet kom också att kallas Linturis system efter sin skapare. Men efter den misslyckade förbudslagen var Alkoholbolaget i en svår situation. Dessutom hade nykterhetsrörelsens politiska styrka minskat. Därför blev det finska motbokssystemet ganska liberalt jämfört med det svenska.

En finsk specialitet var Alkos "hemliga polis", ungefär 250 funktionärer som med polisrättigheter samlade information om kunder som misstänktes för alkoholmissbruk. Information inhämtades från polis, socialmyndigheter, de misstänkta grannar, gårdskarlar och även familjemedlemmar (jfr tabell 3). Meningen var att endast missbrukarna skulle ut sättas för kontroll medan andra medborgare

skulle lämnas i fred. Men tyvärr var det inte så lätt. Missbrukarna fick ganska ofta köpförbud och Alkoholbolaget miste därmed sin kontrollmöjlighet. Det var svårt att särskilja de respektabla medborgarna från de mindre respektabla, eftersom Alkos butiker var så få och kundkretsen per butik blev ganska stor. Alkos funktionärer kände inte alla kunder. Dessutom var systemet väldigt dyrt.

*

I Sverige fick man således motbok i stället för förbudslag, och i ett betydligt tidigare skede av 1900-talet. I Finland introducerades motboken först efter det att förbudslagen upphävts. Därför var den svenska versionen mycket striktare än den finska.

Den liberalare diskussionsspiralen i Sverige

I Sverige började den verkliga kampen om motboken år 1937 med Erik Englunds tal i Uppsala. Englund var en framstående nykterhetsledare och alkoholpolitiker som verkade under flera decennier. Englund definierade motboken som något ont i sig men ville inte binda sig till något alternativ. Han började kämpa mot brattssystemet och han gjorde det väl (Englund 1937). Det viktiga var att vinna initiativet tillbaka till nykterhetsrörelsen. Englund poängterade gärna ojämlikheten i brattssystemet och dess elitistiska natur, som ledde svensken att tänka att en god och samhällsduglig människa är "en 12-literskarl med extra tilldelning". Dessutom påpekade han att en större alkoholtilldelning kunde upplevas som en förmån som samhället kunde bevilja sin medlem.

Ett år senare (1938) omfattade den näst största nykterhetsorganisationen i Sverige, NTO (National Templar Orden), Englunds linje och slog in på "en ny väg" (Elgenskog

1939). Den största nykterhetsorganisationen, IOGT, tog bort förbudslagen från sitt program år 1941, men samma organisations ungdomsförbund hade gjort det redan sex år tidigare (Johansson 1947).

Stora delar av nykterhetsrörelsen motsatte sig alltså motboken så starkt, att de inte alls ville definiera vad som behövdes i stället för den. Man kan påstå att det här var taktik, att nykterhetsrörelsens ledande gestalter väntade sig att avskaffandet av motboken skulle leda till en katastrof som endast kunde avhjälpas med en förbudslag. Men det är lika lätt att påstå, att motboksanhängarna bara försökte skrämman allmänheten med förbudslagstanken.

På Nykterhetsfolkets Landsmöte år 1944 kunde man med de så kallade 14 punkterna säga farväl till motboken. Punkt 4 hette: "Avskaffandet av restriktionssystemet", men i stället deklarerade punkt 6: "Höga alkoholskatter" (Michanek 1972, 16). Riksdagen hade redan ett år tidigare beslutat begära en "förutsättningslös och allsidig utredning angående den svenska nykterhetslagstiftningens framtida innehåll och utformning" av regeringen.

I början av kriget var understödet för förbudslagen ännu ganska högt i Sverige. Enligt en gallupundersökning fick tanken understöd av ungefär 44 procent (Hastad 1950, 287). Men några år senare, 1946, alltså strax efter kriget, började man fråga vad svenskarna tyckte om motboken i stället för att undersöka förbudslagens popularitet. Och intressant är att Englunds linje var ganska populär. Särskilt bland arbetarbefolkningen motsatte man sig ransoneringen. I en gallupundersökning från år 1946 kritiserade bara 20 % av de "bättre situerade" men 27 % av "arbetarna" motbokssystemet. Systemet ansågs vara "till nytta" av 57 % av de "bättre situerade" men bara av 48 % av arbetarna (ibid. 288). Arbetarna och jordbrukarna var således mera liberala än de grupper som vanligen framstår som liberala i kontrollpolitiska frågor.

Man kan också hänvisa till den omfattande ransoneringen av livsmedel som tillämpades under andra världskriget i Sverige, trots att landet självt inte deltog i kriget. Det är möjligt att jämförelsen med livsmedelsransoneringen minskade motbokssystemets legitimitet, eftersom principerna när det gällde livsmedel var de omvända jämfört med alkoholen. Under kriget fick vanliga arbetare, särskilt sådana som hade tungt kroppsligt arbete, i regel större tilldelningar av livsmedel, och de bättre bemedlade och sådana som hade lätta arbetsuppgifter fick mindre tilldelningar.

Också de under kriget och strax efter kriget förda statliga "lojalitetskampanjerna" — lojalitet mot stat och regering — kunde motverka brattssystemets ideologi. Till exempel under vintern 1945-46 var slagorden "Vi dela den lika" eller "Dela lika". En sådan jämlikhet var helt främmande för brattssystemets elitistiska hierarki (Wijk 1992, 62-69). I en propagandafilm med rubriken "Dela lika" visades till exempel en moder som skar brödskivor åt sina barn i köket. Ett av barnen bad om en stor bit av brödet men tillbakavisades av modern, som sa att eftersom det var ont om bröd måste alla dela lika. Inslaget efterföljdes av en speakerröst som berättade att denna princip gällde alla varor och samtliga medborgare (ibid. 69).

En intressant händelse var också den omröstning som den socialdemokratiska tidningen *Morgonpost-Socialdemokraten* organiserade bland Stockholms arbetare på flera arbetsplatser i slutet av 1940-talet (Holmberg 1951). Över 50 000 röster avgavs. Motbokssystemet kritiserades, samtidigt som man krävde billigare brännvin. 32 000 av de röstande ville avskaffa motboken och 22 000 bevara den. 49 000 krävde billigare brännvin, och bara 2 % dyrare.

Gallupundersökningarna vid slutet av 40-talet visade ett klart omsving i opinionerna: år 1948 kritiserade 51 % motboken i Stockholm, och tre år senare fördelade sig stödet för

de olika systemen på följande sätt (Nycander 1996, 92):

- fri försäljning av alkohol	48 %
— motbokssystem	28 %
-totalförbud	18 %

Inom tio år, från början av 1940-talet till början av 1950-talet, hade understödet för förbudslagen minskat från 44 % till 18 %. Då hade 1944 års nykterhetskommitté redan börjat sitt arbete. Kommittén anslöt sig i stort sett till de generella opinionerna om alkoholpolitiken, men gjorde också ett stort undersökningsarbete.

Särskilt intressanta är de internationella jämförelser som kommittén gör när man argumenterar för en reform inför medborgarna. Den populäraste var jämförelsen med Västeuropa. Svenskarna dricker mera än andra folk i Europa, anförde kommittén, eller det är åtminstone så att Sveriges konsumtionssiffra inte gått ner lika snabbt som i andra stater i Västeuropa. Man kan notera att det i slutet av 1940-talet och början av 1950-talet bara var brännvin som ansågs vara en farlig alkoholdryck. Andra alkoholhaltiga drycker behandlades mera neutralt. Under motbokssystemets tid hade brännvinskonsumtionen sjunkit litet, konstaterade kommittén, men inte lika mycket som i många andra länder i Västeuropa, där man hade druckit relativt sett mera brännvin i början av seklet. Tillsammans med Frankrike och Estland låg Sverige på toppen i Europa med en brännvinskonsumtion som översteg 5 liter per invånare över 15 år, medan till exempel den finska siffran låg på omkring 2 liter. Det var möjligt att påstå att Sverige var Europas supigaste land, "primus bland brännvinsdrickarna" som Erik Englund uttryckte det år 1937 (Englund 1937, 6).

Då och då jämförde 1944 års nykterhetskommitté brattssystemets resultat med det finska alternativet. Jämförelsen med Finland ledde till slutsatsen, att det svenska motbokssys-

temet faktiskt tvingade svenskarna att supa. Att anföra Finland som exempel var något nytt i den svenska alkoholpolitiska diskussionen. De ganska sorgliga erfarenheterna från den finska förbudslagen hade gjort att man tidigare valde att inte alls notera det östra grannlandet. Ivan Bratt hade till exempel besökt Finland redan år 1919, då förbudslagen infördes, och rapporterade hur hela Helsingfors präglades av superi och dryckenskap, trots — eller tack vare — förbudslagen (Bratt 1920; se också Peltonen 1993, 55-68). Nu gjorde kommittén en specialundersökning av köpvanorna i Finland och Sverige och resultaten tycktes förkrossande för det svenska systemet. Linturi-systemets mera stränga eller till och med förnedrande sidor — den egendomliga "alkoholpolisen" eller Linturis folkuppfostringsideologi — kommenterades inte (SOU 1952: 53, 40-41).

När kommittén jämförde den svenska alkoholpolitiken med den finska, fick man bekräftelse på ett fenomen som redan tidigare hade noterats och som kallades motbokssystemets "dödskurva". "Dödskurvan" var ett populärt argument i nykterhetsrörelsens kritik av brattsystemet. "Dödskurvan" betydde att köpen koncentrerades till vissa literbelopp per kvarter (4, 8, 12 osv.). Detta ansågs livsfarligt. I Finland var spridningen mera jämn, på grund av systemets annorlunda egenskaper, och man hävdade att det finska systemet inte på samma sätt tvingade kunderna att alltid köpa maximala kvantiteter.

Det andra intressanta påståendet gällde åldern. I Finland köpte unga och gamla män lika mycket (eller lika litet), men i Sverige var ju systemets logik sådan, att äldre män kunde köpa ut mera än unga. Kommittén tyckte att detta var onaturligt. I flera hänseenden ansågs alltså förhållandena i Finland vara de normala, sådana som man borde sträva efter också i Sverige. Kommittén lade också märke till att skillnaderna mellan stad och landsbygd var lika stora i båda länderna, men att det i Finland

inte fanns någon stor skillnad i konsumtion mellan de olika samhällsklasserna i städerna. Man säger inte rent ut vad det här ledde till för slutsatser om det svenska motbokssystemet, men man kan läsa mellan raderna att Bratts system "tvingade" de bättre situerade att köpa ut mera alkohol än arbetarna. Också här betraktade man de finska förhållandena som normala (Nelker 1952, 126-131).

"Oktoberrevolutionen" 1955 i Sverige

I oktober 1955 gav man upp motbokssystemet och brännvinet blev fritt i Sverige. De regionala "systemen" organiserades till ett statligt monopolföretag för utminuter av alkoholdrycker. Starköl kom till försäljning i Systembolagets butiker. Brännvinskonsumention steg kraftigt och man var tvungen att genomföra skattehöjningar för att fördyra alkoholen, och därmed hålla sig på den tidigare konsumtionsnivån. Fylleriförseelserna fördubblades inom ett år och man började ganska snabbt tillämpa så kallade spärrlistor för att motverka ökningen av alkoholkonsumtionen (se tabell 2). Begreppet "oktoberrevolutionen" myntades.

Med begreppet revolution hänvisar man vanligen till den ökande konsumtionen, men givetvis kan också de mentala omvälvningarna beskrivas som en revolution. Nykterheten hade ju varit väldigt viktig för arbetarrörelsen och för socialdemokraterna (Ambjörnsson 1998; Frånberg 1988, 83-97; Nordberg 1987, 55-60). Men redan vid tiden för första världskriget hade arbetarrörelsen varit tvungen att ge plats för borgerliga och aristokratiska tjänstemän, såsom dr Ivan Bratt (Westling 1997). Motbokssystemet var på många sätt motsatsen till nykterhetsidealet. Det var ju därför 1944 års nykterhetskommitté kunde framställa avskaffandet av motboken som en förbättring av nykterhetssituationen i Sverige.

Inom alkoholpolitiken fanns inte endast

Tabell 2. Utvecklingen av alkoholförhållandena i Sverige och Finland på 50-talet

	Konsumtion av ren alkohol, liter per capita		Avdömda fylleriöreselser i tusental	
	Sverige	Finland	Sverige	Finland
1950	3,6	1,7	38	147
1951	3,5	1,8	39	137
1952	3,7	1,9	43	140
1953	3,8	1,9	42	134
1954	3,7	1,9	43	127
1955	4,1	2,0	55	130
1956	4,4	1,9	90	125
1957	4,1	1,7	87	127
1958	3,7	1,6	76	121
1959	3,8	1,7	76	130
1960	3,7	1,8	75	132

Källor. Systembolagets och Alkoholbolagets årsberättelser

Tabell 3. Köparkontrollsystemets utveckling i Finland 1948- 1960

År	Personalen st.	Antal motböcker i tusental	Antal köpförbud i tusental	Antal köpförbud på grund av alkoholmissbruk
1948	266	801	43	28
1949	244	648	23	15
1950	234	694	16	9
1951	226	710	16	9
1952	215	717	15	9
1953	224	693	18	11
1954	207	692	19	12
1955	146	698	20	12
1956	133	683	17	10
1957	58	666	12	10
1958	-	655	12	5
1959	-	661	14	6

Källa: Alkoholbolagets årsberättelser

makten utan också den ideologiska hegemonin utanför nykterhetsrörelsen och arbetarrörelsen. På den socialdemokratiska partikongressen 1955 togs nykterhetspolitiken inte alls upp, och det nya partiprogrammet sex år senare började tala om alkoholpolitik (Nerman 1966, 80). Under 1940-talet och i början av 1950-talet förnyades således nykter-

hetspolitikens ställning inom den socialdemokratiska ideologin.

Man kan säga att den ideologiska bilden av den skötsamme arbetaren hade brutits ner under 1940-talet och i början av 1950-talet. Förutsättningar för en likadan brytning kunde ha funnits i Finland i början av 1930-talet när förbudslagen slopades, men det var kan-

ske för tidigt? I Sverige behövde behövde man inte längre bilden av "den skötsamme arbetaren", hans eller hennes självdisciplin var onödig och det var ointressant om han eller hon understödde nykterhetsidealet. Nykterhetspolitiken sköttes ju av dr Bratt och hans underbara system, som upprätthölls av staten och byggde på rationella, vetenskapliga principer. I stället för att ta fasta på alkohol eller nykterhet koncentrerade sig den alkoholpolitiska diskussionen i Sverige på debatter om motboken.

Storstrejken i Finland 1956

I Finland gick frigörelsen inom alkoholpolitiken inte till på samma sätt som i Sverige. När konsumtionen i Sverige steg efter "oktoberrevolutionen" och fylleriförseelserna fördubblades organiserade arbetarna i Finland i stället en kort förbudslov våren 1956. Detta inträffade vid den tre veckor långa (1.3 — 20.3.1956) storstrejken, som sammanföll med en viktig politisk förändring i Finlands politiska liv, då den konservativa Paasikivi ersattes av agrarpartiets Kekkonen som republikens president. Den generation som hade börjat sin politiska karriär under storstrejken 1905 började så småningom få ge vika.

Som alltid tidigare under dylika förhållanden var alkoholen förbjuden också under denna storstrejk. Man varken utskänkte, utminuterade eller producerade alkoholhaltiga drycker. Det var bara det öl som man redan hade börjat brygga som fick säljas till kunderna, eftersom man ju inte kunde kasta bort "Guds spannmål". Mycket arbete krävdes av de lokala strejkkommittéerna för att reglera alkoholförhållandena. Under strejkveckorna kunde man notera att det fanns många organisationer som inte kunde fungera utan alkohol och som därför försökte få undantagstillstånd för alkoholinköp. Efter strejken poängterade man ofta, hur arbetarna under stor-

strejken hade hedrat arbetarrörelsens gamla traditioner. I nykterhetstidskriften *Raitis Kansa* (Det Nyktra Folket) skrev Yrjö A. Saarinen:

Man kan med tillfredsställelse notera, att arbetarbefolkningen i den nyss avslutade storstrejken hedrade arbetarrörelsens gamla nykterhetsprinciper och tog avstånd från alkoholdrycker. Under strejken kunde man inte se många fyllerister på huvudstadens gator. Arbetarna förstod sitt ansvar (*Raitis Kansa* 1956 (3-4): 3).

Det blev en ideologisk kamp om alkoholen. I den ideologiska kampens mitt stod bilden av *den supande arbetaren*, motbilden till *den skötsamme arbetaren*. Det var ganska vanligt, fortfarande efter andra världskriget, att framföra åsikter om arbetarnas sedeslöshet och deras politiska opålitlighet.

Särskilt allmänt var det att inom den bildade klassen anföra att arbetarna inte var mogna för demokrati, eftersom de inte kunde förstå de krav som samhällshelheten ställde (Peltonen 1991). Bilden av den supande arbetaren har förstås äldre rötter, men på 1940- och 1950-talen kan man fortfarande notera klichén hos de ledande alkoholpolitiska tänkarna, särskilt i Arvo Linturis texter (Peltonen 1998, 133-144). Bilden av den supande arbetaren levde också starkt i den nya sociologiska forskning, som just hade börjat studera finländarnas alkoholvanor med alkoholbolagets pengar. Den första stora sociologiska satsningen var Sakari Sariolas undersökning *Lappi ja väkijuomat* (Lappland och alkoholen 1954) där han studerade unga stockfloatares dryckesvanor — de var verkligen barbariska, under de speciella omständigheterna i Lapplands skogar, långt borta från den civiliserade världen - och behandlade dem som karaktäristiska för den finska alkoholkulturen i allmänhet (Sariola 1954).

Särskilt intressant var den första upplagan av kursboken i sociologi skriven av Erik Alldardt och Yrjö Littunen (1958). På femtiotalet

var det helt klart för unga finska sociologer att alkoholen var en klassfråga och myten om den supande arbetaren blev vetenskaplig fakta under några år. I den andra upplagan av textboken *Sosiologia* från år 1964 var tonen redan en annan och beskrivningarna av alkoholbruket i olika samhällsklasser blev mer sakliga (Allardt & Littunen 1964).

Under storstrejken försökte i synnerhet konservativa krafter, samlingspartiets (Kokoomus) lokala avdelningar och dess ungdomsförbunds avdelningar, samt konservativa tidningar, i anspråkslös duplicerad form som de kunde ge ut under strejken, utnyttja den stereotypa bilden av den supande arbetaren.

I Kokoomus-ungas duplicerade informationsblad nr 3 under storstrejken 1956 anfördes:

Langning av brännvin. Eftersom alkoholmonopolen har stängt sina butiker och då restaurangerna utskänker högst två flaskor öl per måltid har langningen av brännvin under storstrejken blivit ytterst livlig. Man berättar att smyghandeln florerar särskilt i Sömäs (arbetarstadsdel i Helsingfors) och att en vanlig bordsbrännvinsflaska kan kosta 3 500 mark. Man har observerat att de strejkande är de bästa kunderna. Vi kan för jämförelsens skull påminna om, att för priset av en langad brännvinsflaska kunde man köpa nästan 120 liter mjölk, vilket även i en stor familj torde räcka för en hel månad. (Kokoomuksen nuorten liiton keskustoimiston tiedotuslehti 3. Kansan arkisto. Yleislakkokoelma, kansio 5. Lentolehtiset ja tiedotteet.)

I Joensuu i östra Finland delade Kokoomus-unga ut flygblad, som påstod att den lokala strejkkommittén skulle dela ut tillståndsbevis för köp av brännvin. Meningen var att skapa oordning i strejkledningen och ge bilden av att de strejkande inte var så disciplinerade och principfasta som de påstod.

I tidningen *Länsi-Suomi* (10.3.1956) skrev man:

Disciplinera kommunisterna. Kemis socialdemokratiska arbetare har krävt att SAK (det finska LO) skall tvinga stadens kommunister till ordentlig strejkdisciplin.

Annars bryter socialdemokraterna med SAK. På torget i staden Kemi har man sett att det säljs brännvin som är importerat från Sverige för 5 000 mk per flaska. (Kansan Arkisto. Yleislakkokoelma. Kansio 5. Lentolehtiset ja tiedotteet).

I den enda tidning som tilläts under strejktiden, *Palkkatyöläinen* (Proletären) som gavs ut av fackföreningscentralen SAK, måste man flere gånger återvända till alkoholfrågan. Ett exempel, en polisintervju från Helsingfors, Berghäll distrikt (nära Sörnäs som nämndes i Kokoomus-ungas informationsblad) första dagen efter strejken:

Den jourhavande poliskonstapeln berättade, att langning av brännvin hade förekommit mycket litet under strejken och hade upphört helt och hållet redan under de första dagarna, kanske på grund av att förråden var tomma. Av den så kallade kiljun (hembryggt öl) och smuggelspriten hade man bara lagt märke till några små partier (*Palkkatyöläinen* 24,21.3.1956).

Också *Savon Sanomat-tidningens* "Utismoniste" (Nyhetsduplikat) nr 17, 12.3.1956, glömde sin propagandaplikt och skrev, att under normala veckoslut tillbringade ungefär 150-180 fyllerister natten hos polisen, men under strejkens första veckoslut hämtade polisen bara tre på söndagen och 10 på lördagen (Kansan arkisto. Yleislakkokoelma. Kansio 5. Lentolehtiset ja tiedotteet).

Slutsatser

Arbetarrörelsen i Finland underbyggde med emfas bilden av *den skötsamme arbetaren*. De ledande inom arbetarrörelsen ville visa att arbetarna var jämbördiga med borgarklassen när det gällde upprätthållandet av samhällsmoralen. Nykterheten hade från slutet av 1800-talet varit ett centralt element i den här diskussionen.

Men det var inte bara arbetarrörelsen, som på ett hopplöst vis var bunden till diskursen

om arbetarens dygdighet. Spegelbilden till arbetarrörelsens upptagenhet av att bevisa arbetarens samhällsduglighet fanns inom andra samhällskretsar, som målade upp den motsatta bilden av den supande arbetaren. Det är avslöjande hur ivrigt den borgerliga tidningspressen använde det ringa spaltutrymme som var tillgängligt under storstrejken för att framföra anklagelser om superi och dryckenskap bland strejkande arbetare.

Till myten om den supande/skötsamme arbetaren hör att sådana yttringar som helt och hållet överskred denna dikotomi lätt uppmärksammades och blev populära, om de bara fick en möjlighet att nå publiken. I Finland kan man nämna de så kallade *rillumareifilmerna* i början av 1950-talet och Reino Helismaas sånger, som drev med myten om den skötsamme arbetaren. Man kan också anföra sångaren Irwin Goodmans första hitlåt "Arbetarens lördag" från år 1964, med sin refräng "Klockan fem i bastun, klockan sex i finkan." (Se Peltonen (toim.) 1996).

Nykterhet var på 50-talet fortfarande ganska vanligt och populärt bland landsbygdsbefolkningen och eliten hade heller inga vapen att diskreditera den stränga alkoholpolitiken, med de många förbudena, när den ju faktiskt deklarerade att den själv var nykterhetsvänlig. Den finska offentliga alkoholdiskussionen dominerades av bilden av *den skötsamme tjänstemannen*, och alla andra ville rymmas med i samma bild.

I Finland tävlade alltså alla om vem som var mest nykter, i Sverige om vem som hade rätt att köpa mest brännvin.

Genom att upprätthålla den tudelade bilden av den supande arbetaren och den civiliserade och nyktra bildade klassen, förstörde den finska eliten sina möjligheter att reformera den finska alkoholpolitiken. Om majoriteten av befolkningen var okunnig och opålitlig när det gällde alkohol, skulle det vara mest konsekvent att till och med kräva strängare alkoholpolitiska åtgärder.

I Finland koncentrerade sig köparkontrollsystemet på alkoholmissbrukare — verkliga eller misstänkta sådana. Därför var det viktigaste i Finland att försöka bevisa att man inte hörde till missbrukarnas skara. I Sverige däremot blev alla kontrollerade, genom den individualiserade konsumtionsnormen. Därför delades också missnöjet av en stor del av de påpassade alkoholkonsumenterna, som strävade efter befrielse från den förnedrande kontrollen.

LITTERATUR

Allardt, Erik & Littunen, Yrjö (1958): Sociologia. Porvoo:WSOY

Allardt, Erik & Littunen, Yrjö (1964): Sociologia. Andra upplaga. Porvoo: WSOY

Ambjörsson, Ronny (1988): Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhälle 1880-1930. Stockholm: Carlsons

Bratt, Ivan (1909): Kan nykterhetsfrågan lösas utan totalförbud? Ett reformprogram. Stockholm: Bonniers

Bratt, Ivan (1911): Nykterhetspolitiska utvecklingslinjer. Stockholm: Bonniers

Bratt, Ivan (1920): Systemet i spillror ... Vad jag verkligen sade herr Ekman å auditorium i Stockholm den 16 december 1919. Stockholm: Bonniers

Bratt, Ivan (1920): Varför vi icke böra gå förbudsvägen. Stockholm: Bonniers

Bratt, Ivan (1928): Om sprit, nykterhet och lagstiftning. Stockholm: Norstedts

Bruun, Kettil et al. (red.) (1985): Den svenska supen. En historia om brännvin, Bratt och byråkrati. Stockholm: Prisma

Elgenskog, Justus (1939): Den nya linjen. I-Erik Englund: Brattsystemets avskaffande. Nykterhetspolitiskt uttalande vid NTO:s riksmöte 1939 med kommentar av fil. dr Erik Eklund. Stockholm

Englund, Erik (1937): Bör Brattsystemet avskaffas? Aktuella frågor I. Stockholm

Frånberg, Per (1983): Umeåsystemet. En studie i alternativ nykterhetspolitik 1915-1945. Acta Universitatis Umensis. Umeå studies in the humanities 50. Umeå

Frånberg, Per (1988): Bluddervin och eter. En studie i alkoholpolitik och norrländska dryckesva-

- nor. Historia nu. 18 umeåforskare om det förflutna. Forskningsrapporter från Historiska Institutet vid Umeå universitet 4. Umeå 1988, 83-97
- Frånberg, Per & Koskikallio, Ilpo (1985): Regionala och lokala varianter, 263-297. I: Bruun, Kerttilä & Frånberg Per (red.): Den svenska supen. En historia om brännvin, Bratt och byråkrati. Stockholm: Prisma
- Holmberg, Thure (1951): Skall motboken avskaffas? Stockholm: Norstedts
- Hastad, Elis et al. (1950): "Gallup" och den svenska väljarkåren. Några studier om opinionsmätningar. Gebers sociologiska bibliotek, Uppsala
- Johansson, Hilding (1947): Den svenska godtemplarrörelsen och samhället. Stockholm: Oskar Eklunds bokförlag
- Johansson, Lennart (1995): Systemet lagom. Rusdrycker, intresseorganisationen och politisk kultur under förbudsdebattens tidevarv 1900-1922. Bibliotheca Historica Lundensis 86. Lund: Lund University Press
- Knoblock, Inger (1995): Systemets långa arm. En studie av kvinnor, alkohol och kontroll i Sverige 1919-1955. Ak. avh. Stockholm: Carlsons bokförlag
- Lenke, Leif (1985): Om bedömningarna av restriktionssystemet, 318-336. I: Bruun, Kerttilä & Frånberg, Per (red.): Den svenska supen. En historia om brännvin, Bratt och byråkrati. Stockholm: Prisma
- Michanek, Bengt (1972): Nykterhetsrörelsen. Den heliga kon. En från debattbok om en folkrörelse i bakvatten. Stockholm: Proprius Förlag
- Nelker, Gunnar (1952): Siffror om nykterhet och onykterhet. Viktigare resultat av 1944 års nykterhetskommittés undersökningar. Stockholm: Oskar Eklunds bokförlag
- Nerman, Ture (1966): Arbetarrörelsens nykterhetspolitik. Uttalanden och historik. Arbetarnas Kulturhistoriska Sällskap, Stockholm
- Nycander, Svante (1996): Svenskarna och spriten. Alkoholpolitik 1855-1995. Andra upplagan. Malmö: Sober Förlag
- Nordberg, Karin (1987): Märkpojken tar makten. Människor och idéer i 20- och 30-talets Holmsund. Idéhistoriska skrifter nr 6. Institutionen för idéhistoria. Umeå Universitet
- Norrlin, Lennart (1956): Till minnet av Ivan Bratt. Stockholm
- Peltonen, Matti (1991): Vetande, makt, sociologi. Debatten 1948 mellan Veli Verkko och Pekka Kuusi om "det finska ölsinnet". Nordisk Alkoholtidskrift 8 (4): 221-237
- Peltonen, Matti (1993): Förbudslagen och sedesfördärv. Varför misslyckades Finlands förbudslag?, 55-68. I: Anders Gustavsson (red.): Kulturforskning kring alkohol i Norden. Etnolore 14. Skrifter från Etnologiska institutionen Uppsala universitet. Uppsala
- Peltonen, Matti (1998): "Ny" alkoholforskning och 1950-talets etikethandböcker, 133-144. I: Anders Gustavsson (red.): Alkoholen och kulturen. Föredrag om dryckesvanor och nykterhet i Notden vid ett symposium i Fredrikstad, Norge. Etnolore 19. Skrifter från Etnologiska avdelningen Uppsala Universitet. Stockholm
- Peltonen, Matti (1997): Kerta kiellon päälle. Suomalainen kieltolakimentaliteetti vuoden 1933 juopumusasetuksesta kieltolain päättymiseen 1932. Hämeenlinna: Hanki jajää
- Peltonen, Matti (red.) (1996): Rillumarei ja valistus. Kulttuurikahakoita 1950-luvun Suomessa. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki
- Sariola, Sakari (1952): Lappi ja väkijuomat. Väkiuomakysymyksen tutkimussäätö (Lapland och alkoholen. Stiftelsen för alkoholforskning). Helsinki
- SOU 1952: 52. Nykterhetsförhållandena i vissa främmande länder. 1944 års nykterhetskommitté IV. Uppsala 1953
- Westling, Håkan (1997): Ivan Bratt, legendarisk läkare, systemets grundare. Stockholm: Atlantis
- Wijk, Johnny (1992): Svarta börsen — samhällslojalitet i kris. Livsmedelransoneringarna och den illegala handeln i Sverige 1940-1949. Stockholm Studies in History 46. Stockholm.

Summary

Matti Peltonen: *Righteousness or the right to drink? The debate on the ration book in Sweden and Finland during the 1950s*

Sweden and Finland reviewed their alcohol control policies in the 1950s at more or less the same time. Sweden abolished its ration book system and lifted restrictions on the sale of medium strength beer, Finland in turn revised its mechanisms for controlling the purchase of alcohol, a version of the Bratt system. In Sweden, alcohol consumption increased sharply and the number of drunkenness offences doubled. In Finland, by contrast, nothing happened. Why? History provides one possible source of explanation. The Swedish version of the Bratt system was much stricter (with monthly rations allocated on the basis of social class and sex) and therefore there was greater pressure towards a liberalisation of alcohol policy than was the case in Finland. During the war and in the post-war years Finland had a strong labour movement, which was keen to underline and demonstrate that the working class were in every respect decent and upright people. The debate that was touched off by the General Strike in 1956 is particularly interesting. On the political right, workers were frequently portrayed as heavy drinkers; the political left worked hard to fend off this propaganda attack. In this kind of atmosphere it was impossible to seriously call for a liberalisation of alcohol control policy in Finland.

Key words: alcohol control policies, 1950s, ration book, Sweden, Finland

Yhteenveto

Matti Peltonen: *Kunnollisuusvelvoite vai oikeus juoda? Ruotsissa ja Suomessa käyty alkoholipoliittinen keskustelu 1950-luvulla*

1950-luvulla sekä Ruotsi että Suomi uudistivat alkoholipoliittikkansa melkein samaan aikaan. Ruotsissa luovuttiin vastakirjasta ja "kansanolut" vapautettiin. Suomessa uudistettiin ns. ostajantarkkailujärjestelmä, joka oli Bratt-järjestelmän suomalainen versio. Ruotsissa alkoholin kulutus ja juopumusluvut kaksinkertaistuivat nopeasti uudistuksen jälkeen. Mutta Suomessa ei mitään muutosta tapahtunut. Miksi Suomi oli niin erilainen? Selitykseksi voisi viitata historiallisiin tekijöihin. Ruotsalainen Bratt-järjestelmä oli paljon ankarampi, (kuukausiannokset yhteiskuntaluokan ja sukupuolen perusteella), ja siksi alkoholipoliittikan liberalisointipaineet olivat suuremmat kuin Suomessa. Suomessa työväestö halusi osoittaa kunnollisuutensa kaikilla yhteiskuntaelämän aloilla. Erityisen mielenkiintoinen oli suurlakko vuonna 1956 ja sen aikana käyty alkoholipoliittinen keskustelu. Oikeiston keskuudessa käytettiin ahkerasti kuvaa juopottelevasta työläisestä ja vasemmistossa pyrittiin taistelemaan tätä propagandistista hyökkäystä vastaan. Tällaisessa keskusteluympäristössä Suomessa ei ollut mahdollista tosissaan puhua alkoholipoliittikan liberalisoinnin puolesta.